

το διάβασμά του ο αναγνώστης είναι πεπεισμένος γι' αυτό, γιατί μένει με μια δυσεξηγήτη ανάταση, που είναι και γνωσιολογική και καλλιτεχνική μαζί, μια εμπειρία της ενότητας επιστήμης και τέχνης, τόσο χαρακτηριστικής για τον αρχαίο κόσμο. Και πέραν τούτου ο τόμος είναι και ένα ταξίδι μύησης του αναγνώστη στον κόσμο της αρχαιολογίας, που διανύει την τεράστια, σχεδόν μεταφυσική απόσταση, από το σκάψιμο στα έγκατα της γης και το χώμα πίσω από τα νύχια, από τον έντονο ήλιο και τον αλύπητο αέρα, μέσω της επίπονης και υπομονετικής διαδικασίας της σύνθεσης των ψηφιδών του puzzle των ευρημάτων έως το σύνθετο ιστορικό όραμα, το ολοκληρωμένο αισθητικό βίωμα και την βιωματική αναστήλωση ενός τρόπου ζωής, πολύ διαφορετικού από το δικό μας, κι ας είναι η γλώσσα η ίδια. Αξίζουν συγχαρητήρια και στον εκδοτικό οίκο, που προσέφερε ένα έργο σπάνιας τυπογραφικής τελειότητας. Η πλούσια βιβλιογραφία για το πρώτο θέατρο του κόσμου απέκτησε κι άλλη μια λαμπρή μονογραφία, που συνδέει την επιστημοσύνη με την απόλαυση.

ΒΑΛΤΕΡ ΠΟΥΧΝΕΡ

ΧΡΥΣΟΘΕΜΙΣ ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΑΣΙΛΑΚΟΥ /
ΟΜΑΔΑ ΘΕΑΤΡΟΛΟΓΩΝ

Αρχείο Ραλλούς Μάνου. Η ζωή και το έργο της, εκδόσεις Έφεσος,
Αθήνα 2005, σελ. 568 (4*), αμέτρητες φωτογραφίες, ISBN 960-8326-20-6.

Η τέχνη της Τερψιχόρης δεν έτυχε ιδιαίτερης προσοχής στην Ελλάδα, παρ' όλο που τα τελευταία χρόνια έχουν πολλαπλασιαστεί τα χορευτικά σχήματα του έντεχνου χορού. Αυτή ήταν κοινή διαπίστωση στις εκδηλώσεις, που οργάνωσε η συνάδελφος Ελένη Φεσσά-Εμμανουήλ και το Τμήμα Θεατρικών Σπουδών το 2004: την ημερίδα, την έκθεση και τον κατάλογο (Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών / Τμήμα Θεατρικών Σπουδών: *Χορός και Θέατρο. Από την Ντάνκαν στις νέες χορευτικές ομάδες*, επιμ. Ελένη Φεσσά-Εμμανουήλ, Αθήνα 2004, βλ. την παρουσίαση στην *Παράβαση* 6, 2005, σσ. 394-396). Ωστόσο ο χορός αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της θεατρολογικής έρευνας: κατά τη διεθνή συστηματική της Θεατρολογίας, η επιστήμη αυτή ασχολείται με το θέατρο του λόγου, της μουσικής, του σώματος και το θέατρο με φιγούρες. Ο τόμος αυτός έχει μια μικρή ιστορία: την άνοιξη του 1999, ο αιμνηστος Ακαδημαϊκός και Καθηγητής και αρχιτέκτονας Παύλος Μυλωνάς, σύζυγος της Ραλλούς Μάνου, μας υπόδειξε την ύπαρξη του πλούσιου και άρτια οργανωμένου αρχείου της μακαρίτισσας γυναίκας του, το οποίο φτάνει από το 1938 έως το 1988, το έτος του θανάτου της, και συλλάβαμε τότε την ιδέα της αξιοποίησης του αρχείου από το Τμήμα Θεατρικών Σπουδών. Προχωρήσαμε στο σχεδιασμό της έρευνας, η οποία κράτησε τελικά τέσσερα χρόνια και πέρασε από διάφορα στάδια. Το πιο ενδελεχμένο πρόσωπο για την ανάθεση της οργάνωσης των εργασιών αυτών ήταν η συνάδελφος Χρυσόθεμις Σταματοπούλου-Βασιλάκου, η οποία την ίδια χρονιά είχε παρουσιάσει, μαζί με μια ομάδα προπτυχιακών και μεταπτυχιακών φοιτητών του Τμήματος, σε ένα ογκώδη τόμο μεγάλο σχήματος, το ιστορικό του Σωματείου Ελλήνων Ηθοποιών από το 1917 ως το 1997 (Χρ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου et. al.: *Σωματείο Ελλήνων Ηθοποιών. Ογδόντα χρόνια 1917-1997*, Αθήνα 1999, σελ. 619). Η εμπειρία της συνεργασίας αυτής, ή μάλλον του συντονισμού των

εργασιών ολόκληρης ομάδας φοιτητριών, θα ήταν πολύτιμη, γιατί η καταγραφή και αξιοποίηση ενός τόσο μεγάλου αρχείου, που η ίδια η Ραλλού Μάνου φρόντισε κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής της, δεν θα μπορούσε να είναι έργο ενός μόνο ανθρώπου. Έτσι συγκροτήθηκε η ομάδα εργασίας από τις σήμερα πτυχιούχους Α. Αποστολοπούλου, Μ. Καρσλή, Μ. Καρανάου, Στ. Κεραμίδα, Α. Μάνδαλου, Μ. Παπαδοπούλου και Π. Πραμαντιώτη. Παράλληλα με εκείνη την πρωτοβουλία, ξεκίνησε και μια άλλη από τη συνάδελφο Ελένη Φεσσά-Εμμανουήλ, επίσης έμπειρη στη συνεργασία με φοιτητές για ερευνητικούς σκοπούς, η οποία με αφορμή το αρχείο της Ραλλούς Μάνου, ανέλαβε, με τη βοήθεια δεκάδων προπτυχιακών και μεταπτυχιακών φοιτητών του Τμήματος, να πραγματοποιήσει μια πρώτη καταγραφή του συνόλου των Ελλήνων χορογράφων και χορευτικών συνόλων από την εποχή της Isadora Duncan έως σήμερα, συμπεριλαμβάνοντας 80 περιπτώσεις. Αυτή η πρωτοβουλία οδήγησε στις εκδηλώσεις που ανέφερα στην αρχή.

Η σημασία του αρχείου της Ραλλούς Μάνου διαφαίνεται αμέσως, όταν συγκριθεί ο ανά χείρας τόμος με τις δύο εκδόσεις που έχει φιλοτεχνήσει η ίδια: *Το Ελληνικό Χορόδραμα: 1950-1960*, Αθήνα 1961 και *Χορός ον των ραδίων ούσαν την τέχνην*, Γνώση, Αθήνα 1987· πιο συγκλονιστική είναι η παρακολούθηση της αγωνιώδους προσπάθειάς της σε εποχές κυριολεκτικά μαύρες και συνθήκες αντίξοες, με μόνο φως και φάρο τον καλλιτεχνικό ενθουσιασμό, το αίσθημα της θυσίας που σε κάνει πιο πλούσιο και του πνευματικού καθήκοντος σε χρόνους χαμερπείς και ευτελείς. Από τη Σχολή Χορού «Ραλλού Μάνου» από το 1941 έως το 1988 πέρασαν σημαντικές μορφές χορευτριών και χορογράφων, και με το «Ελληνικό Χορόδραμα» (1951-1988) συνεργάστηκαν οι πιο σπουδαίοι ζωγράφοι, μουσικοσυνθέτες και λογοτέχνες της μεταπολεμικής εποχής. Και μόνο ο κατάλογος των ιδρυτικών μελών εμπνέει δέος. Χωρίς καμιά αμφιβολία το «Ελληνικό χορόδραμα» παρουσίασε από το 1951 πολλές καλλιτεχνικές συνθέσεις, που συνένωναν μια νέα αντίληψη της ελληνικής παράδοσης, πέρα από τη στεία αρχαιολατρία και τον εύκολο φολκλορισμό, με τη γόνιμη αφομοίωση των τελευταίων εξελίξεων του εκφραστικού χορού κυρίως στην Αμερική, σε μια εποχή, όπου το νεοελληνικό θέατρο δυσκολεύτηκε ακόμα να βγει από τις νωχελικές αγκάλες της οπερέτας, τις έτοιμες συνταγές της ελαφριάς κωμωδίας και το προπαρασκευασμένο γέλιο των εμπορικών ταινιών της Φίνος Φιλμ, κάνοντας τα πρώτα βήματα με το ρεπερτόριο του «Θεάτρου Τέχνης». Δεν χωράει αμφιβολία, πως το «Ελληνικό χορόδραμα» είναι ένα από τα πολύ σπουδαία κεφάλαια της ιστορίας του νεοελληνικού θεάτρου στον 20^ο αιώνα.

Το υλικό που παρουσιάζεται, στηρίζεται σε 192 φακέλους του αρχείου της Ραλλούς Μάνου, που τεκμηριώνουν την καλλιτεχνική δράση της, περιέχουν τη συνολική αλληλογραφία της και μια πληθώρα φωτογραφιών από παραστάσεις. Τον πρόλογο της έκδοσης έχει γράψει ο υποφαινόμενος (σσ. 8 εξ., τμήματά του παρατίθενται παραπάνω και παρακάτω), και μετά από ένα εισαγωγικό σημείωμα της Σοφίας Μυλωνά (σσ. 16 εξ.) ακολουθεί το «Χρονολόγιο ζωής και δράσης - Εργογραφία της Ραλλούς Μάνου» (σσ. 16 εξ.), η «Ταξινόμηση Αρχείου Ραλλούς Μάνου» (σσ. 32 εξ.), το κεφάλαιο «Η Ραλλού Μάνου και το αρχείο της» (σσ. 42 εξ.) όλα από τη γραφίδα της Χρ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, ενώ η Ελένη Φεσσά-Εμμανουήλ προσθέτει μια ιστορική τοποθέτηση: «Η ιστορική και διαχρονική αξία του χοροθεατρικού έργου της Ραλλούς Μάνου» (σσ. 52 εξ.). Αυτά τα κεφάλαια αποτελούν το πρώτο εισαγωγικό μέρος. Στο δεύτερο μέρος ακολουθεί η «Παραστασιογραφία» (σσ. 68-454) με τα αναλυτικά στοιχεία μιας επιστημονικής παραστασιογραφίας και πλούσιο οπτικό υλικό από ιστορικές, σπάνιες και ανέκδοτες φωτογραφίες. Το τρίτο μέρος παρουσιάζει αναλυτικά το «Χορογραφικό υλικό»: «Χορογραφίες - Γυμναστικές ασκήσεις» (σσ. 455 εξ.), «Μέλλουσες πιθανές χορογραφίες» (σσ. 461 εξ.), «Κείμενα μπαλέτων» (σσ. 464 εξ.), «Χορευτές-

Χορογράφοι» (σσ. 469 εξ.), «Σπουδές – Διαγωνισμοί χορού» (σσ. 472 εξ.), «Προγράμματα ξένων μπιλάτων» (σσ. 473 εξ.), «Μουσική – συνθέτες» (σσ. 474 εξ.). Στο τέταρτο μέρος καταγράφεται το «Οπτικοακουστικό υλικό»: «Κινηματογραφικές – Τηλεοπτικές ταινίες» (σσ. 477 εξ.), «Βιντεοκασέτες» (σσ. 480 εξ.), «Κασέτες ήχου» (σσ. 481 εξ.), «Ταινίες ήχου» (σσ. 484 εξ.), «Φωτισμοί» (σσ. 495 εξ.), «Φωτογραφικό αρχείο» (σσ. 498 εξ.). Το πέμπτο μέρος αναλύει το «Εικαστικό-Ενδυματολογικό Υλικό»: «Σχέδια αρχιτεκτονικά και σκηνογραφικά» (σσ. 513 εξ.), «Μακέτες» (σσ. 514 εξ.), «Βεστιάριο» (σσ. 515 εξ.), ενώ το έκτο μέρος παρουσιάζει αναλυτικά τη «Λοιπή δραστηριότητα Ραλλούς Μάνου»: «Συγγραφικό έργο» (σσ. 517 εξ.), «Διαλέξεις» (σσ. 526 εξ.), «Συνέδρια» (σσ. 527 εξ.), «Συνεντεύξεις» (σσ. 528 εξ.), «Εκπομπές» (σσ. 530 εξ.), «Σχολή Χορού 'Ραλλού Μάνου'» (σ. 532 εξ.), «Σωματείο 'Ελληνικό Χορόδραμα'» (σσ. 524 εξ.), «Βιογραφικά – Αναμνήσεις – Αφιέρωματα» (σσ. 534 εξ.).

Ο τόμος κλείνει με Πίνακα Συντομογραφιών (σσ. 539), τη Βιβλιογραφία (σσ. 540 εξ.), τα πλούσια Ευρετήρια (ονομάτων σσ. 543 εξ., έργων σσ. 557 εξ., συλλογικών οργάνων σσ. 562 εξ., Τόπων – Θεάτρων σσ. 565 εξ.). Ο τόμος αυτός που φιλοτεγήθηκε με τη οικοκυρευμένη φροντίδα της συναδέλφου Χ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου και επτά φοιτητριών, σήμερα πτυχιούχων του Τμήματος Θεατρικών Σπουδών, δεν είναι μόνο ένα μνημείο υπομονετικής φιλοπονίας και σεβασμού προς την καλλιτεχνική κληρονομιά του τόπου εκ μέρους των σημερινών ερευνητών, δεν είναι μόνο ένας άθλος της έρευνας και ένα κομποτέχνημα του εκδοτικού οίκου, όχι μόνο μια πράξη πνευματικής αντίστασης σε μια εποχή χωρίς μνήμη και ηθική αναγνώριση οφειλών, αλλά και μια γενναία κατάθεση στη γνώση των καλλιτεχνικών επιτευγμάτων του πρόσφατου παρελθόντος, που ήδη τείνει να ξεχαστεί, μια συμβολή στη χαροτογράφιση της πολιτισμικής αυτογνωσίας με την τεκμηριωμένη και στοργική σκιαγράφιση μιας προσωπικότητας – πρότυπου για κάθε καλλιτέχνη στο δύσκολο δρόμο της αυτοπραγμάτωσης, όταν στην αγωνιώδη αναζήτηση των θησαυρών του Εαυτού προστίθεται η άστοργη στάση της πολιτείας και η διακριτική περιφρόνηση των αρχών. Παράλληλα αποτελεί ένα επίτευγμα της Επιστήμης του Θεάτρου που θα μείνει σημείο αναφοράς, τώρα που ο έντεχνος χορός φαίνεται πως βρίσκει την κοινωνική αναγνώριση που του αρμόζει και του αξίζει, αλλά και μια απτή απόδειξη, πως τα ελληνικά Πανεπιστήμια δεν είναι μόνο χώροι διαμαρτυρίας και αναταραχών, καταλήψεων και ανωμαλιών, που τα αίτιά τους συχνά δεν αγγίζουν το ευρύ κοινό και μένουν απομονωμένα και ακατανόητα, αλλά συνεχίζουν να αποτελούν βασικές μονάδες της επιστημονικής έρευνας, της αθόρυβης και άοκνης εργασίας, της προσφοράς προς την κοινωνική αυτογνωσία, της διαφώτισης του παρελθόντος του τόπου, που είναι εν πολλοίς και το μέλλον του.

Όταν μια ομάδα φοιτητριών εργάζεται για τέσσερα χρόνια, εβδομάδα με εβδομάδα, θυσιάζοντας μήνες ελεύθερου χρόνου και μπαίνουντας στην εσωτερική περιπέτεια της καταγραφής και αξιοποίησης ενός αρχείου, παρακολουθεί ένα ταξίδι μακρινό, στη ζωή και στην ψυχή μιας προσωπικότητας, στις αγωνίες της και τις χαρές της, στους θριάμβους της και τις θλίψεις της, στην ικανοποίηση και στη ματαιότητα των παραστατικών τεχνών, που πάνε για λίγο πριν γίνουν βορά της λήθης, ένα ταξίδι όμως από το οποίο δεν γυρίζεις ίδιος, αλλά πιο πλούσιος και αλλαγμένος, πιο ώριμος και ταπεινός. Και αν αυτή η προσωπικότητα έχει το σθένος και την ευαισθησία, την ισορροπία μεταξύ πνεύματος και συναισθήματος, πειθαρχίας και ορμής, όπως προϋποθέτει η τέχνη του χορού, εναρμόνισης του σώματος με τη φύση και την καλλιτεχνική βούληση, αν, κοντολογίς, αυτή η προσωπικότητα είναι η Ραλλού Μάνου, τότε η περιπέτεια αυτή αξίζει ίσως περισσότερο και απ' όλη τη σπουδή τους. Η δουλειά τους εκπέμπει ήθος, ενθουσιασμό και σεβασμό και την επίγνωση, πως ήρθαν σε επαφή με κάτι μεγάλο και πολύτιμο, ιδίως στην εποχή μας, όπου σταδιακά εκλείπουν οι εξέχουσες

προσωπικότητες, κάτι που τους ξεπερνά κατά πολύ και που τους δωρίζει απλόχερα βιώματα και ιδέες, που δεν θα μπορούσαν να έχουν αλλιώς. Η βιογραφία ενός ανθρώπου συμπεριλαμβάνει και τον βιογράφο. Τα αρχεία, παρά τη σκότη τους, παρέχουν πραγματικές γνώσεις: όπως οι βιβλιοθήκες τα πραγματικά ταξίδια.

Συγχαρητήρια λοιπόν, στη συνάδελφο κ. Χ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου και στην ομάδα της για το λαμπρό αποτέλεσμα. Συγχαρητήρια στον εκδοτικό οίκο «Εφesus» για την καλαισθητή έκδοση. Κάθε τέτοια έκδοση αποτελεί πράξη αντίστασης στη λήθη, η οποία μας αφαιρεί ένα κομμάτι του μέλλοντος. Άνθρωποι του ήθους και του αναστήματος της Ραλλούς Μάνου είναι από μόνοι τους πρότυπα που δεν πρέπει να ξεχαστούν. Είναι κρίμα που ο αείμνηστος Παύλος Μυλωνάς δεν πρόλαβε να χαρεί την έκδοσή αυτή, στην οποία είχε πιστέψει και την οποία περίμενε με ανυπομονησία.

ΒΑΑΤΕΡ ΠΟΥΧΝΕΡ

ΦΩΤΗΣ ΝΙΚ. ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ

Η ιστορία της μουσικής στην Καρδίτσα (1881-1981), Το θέατρο στην Καρδίτσα και στην περιοχή της (1881-2002) (Η συνέχεια και το τέλος), Έκδοση Δήμου Καρδίτσας, Καρδίτσα 2005 (Ιστορικά Καρδίτσας, τόμος Γ'), σ. 607 (μεγάλου μακροστένου σχήματος), 709 εικ., ISBN 960-87013-0-9.

Πρόκειται για τη συνέχεια και το τέλος του εξαιρετικού τόμου του ίδιου συγγρ., *Το θέατρο στην Καρδίτσα και στην περιοχή της (1881-2002)*, Καρδίτσα 2003 (βλ. τη βιβλιοκρισία μου στην *Παράβαση* 6 (2005), σσ. 390-393), που είχε σταματήσει στο 23^ο κεφάλαιο. Το θεατρικό μέρος του προκείμενου τόμου εκτείνεται στις σελ. 21-232. Συνεχίζεται η περιήγηση στα χωριά της Θεσσαλίας με την παράθεση του πολύτιμου φωτογραφικού υλικού: κεφ. 24 «Το θέατρο στον τέως δήμο Νεβρόπολης (έδρα Μεσσηνικόλα)» (σσ. 21 εξ.): Μεσσηνικόλας, Κερασιά, Μοφοβούνι, Πεξούλα, Νεοχώρι, Άγιος Γεώργιος, Μοσχάτο, Φυλακή, Πορτίτσα, Κρονόρι· κεφ. 25 «Το θέατρο στον τέως δήμο Ιτάμου (έδρα Ραχούλα)» (σσ. 82 εξ.): Ραχούλα, Καλλίθηρο, Καστανιά, Αμπελικό, Δαφνοσπηλιά, Λαμπερό, Απιδιά, Μούχα, Καταφύγι, Αμάραντος· κεφ. 26 «Το θέατρο στον τέως δήμο Σιλανών (έδρα Προάσιο)» (σσ. 115 εξ.): Προάσιο, Καλογριανά, Μαραθέα, Παλαιοχώρι, Ριζοβούνι, Αγία Τριάδα, Αγναντερό, άλλα χωριά· κεφ. 27 «Το θέατρο στον τέως δήμο Φύλλου (έδρα Ιτέα)» (σσ. 138 εξ.): Ιτέα, Ορφανά, Ασπίτσα, Φύλλο, Συκεώνας, Πέτρινο, Μικρό Βουνό, Βούναινα, άλλα χωριά· κεφ. 28 «Το θέατρο στον τέως δήμο Αργιθέας (έδρα Κουμπουργιανά)» (σσ. 156 εξ.): Κουμπουργιανά, Πετριλό, Ανηρό, Πετροχώρι, Βλάσι, Πετρωτό, Ελληνικά, άλλα χωριά· κεφ. 29 «Το θέατρο σε χωριά του τέως Δήμου Δολοπών Ευρυτανίας» κτλ. που το 1974 υπήχθησαν στον Νομό Καρδίτσας (σσ. 206 εξ.): Καρολέσι, Κάριτσα, Νεραΐδα (πρώην Σπινάσα Ευρυτανίας), άλλα χωριά. Ακολουθούν ως κεφ. 30 προσθήκες στον προηγούμενο τόμο (σσ. 217 εξ.) και ένα φωτογραφικό λεύκωμα (σσ. 233 εξ.). Ύστερα ακολουθεί το μουσικό μέρος (σσ. 253-607), και αυτό εξαιρετικού ενδιαφέροντος. Νομίζω, πως δεν χρειάζεται να επαναλάβω όσα επαινετικά διαπίψα στην βιβλιοκρισία για τον προηγούμενο τόμο (*Παράβαση* 6, 2005, σ. 393). Οι μελέτες του κ. Βογιατζή είναι αξεπέραστες σε συστηματικότητα και φι-